प्रहेलिका:

PI8QQ3

(संस्कृतभाषासाहित्यं सुममृद्धम् । ऋषिपरम्परात: आरभ्य आधुनिकसाहित्यं यावत् इयं धारा विविधरूपेण प्रभवति । कदाचित् मन्त्ररूपेण निबन्धरूपेण संहितारूपेण नाटकरूपेण कविताकारेण अथवा प्रहेलिकारूपेण इयं सर्वान् रञ्जयति । संस्कृतसाहित्ये अनेका: प्रहेलिका: कूटश्लोकाश्च दृश्यन्ते, विद्यार्थिनां मनोरञ्जनाय काश्चन अत्र प्रदत्ता: ।)

पर्वताग्रे रथो याति भूमौ तिष्ठति सारथि: ।
चलते वायुवेगेन पदमेकं न गच्छति ।।१।।

अनेकसुषीरं वाद्यं कान्तं च ऋषिसंज्ञितम् ।
चक्रिणा च सदाराध्यं यो जानाति स पण्डित: ।।२।।

एकश्चक्षुर्न काकोऽयं बिलमिच्छन्न पन्नग: ।
क्षीयते वर्धते चैव न समुद्र: न चन्द्रमा: ।।३।।

अस्थि नास्ति शिरो नास्ति बाहुरस्ति निरङ्गुलि: ।
नास्ति पादद्वयं गाढमङ्गमालिङ्गति स्वयम् ।।४।।

नरनारीसमुत्पन्ना सा स्त्री देहविवर्जिता ।
अमुखी कुरुते शब्दं जातमात्रा विनश्यति ।।५।।

अर्धचन्द्रसमायुक्तं पुंनाम चतुरक्षरम् ।
ककारादि लकारान्तमिह जानाति पण्डित: ।।६।।

दन्तैर्हीन: शिलाभक्षी निर्जीवो बहुभाषक: ।
गुणस्यूतिसमृद्धोऽपि परपादेन गच्छति ।।७।।

न तस्यादिर्न तस्यान्तो मध्ये यस्तस्य तिष्ठति ।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यदि जानासि तद् वद ।।८।।

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराज-
स्त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणि: ।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघ: ।।९।।

श्यामं च वर्त्तुलाकारं पुंनाम चतुरक्षरम् ।
शकारादि मकारान्तं यो जानाति स पण्डित: ।।१०।।

कृष्णमुखी च गौराङ्गी सदा पेटिकावासिनी ।
अग्निं वमति शीघ्रं हि पेटिकया प्रघर्षिता ।।११।।

गोपालो नैव गोपाल: त्रिशूली नैव शङ्कर: ।
चक्रपाणि: स नो विष्णु: यो जानाति स पण्डित: ।।१२।।

युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता ।
पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदास्तु मे ।१३।

हतो हनुमताऽऽराम: सीता हर्षमुपागता ।
रुदन्ति राक्षसा: सर्वे हाऽऽराम ! हाऽऽराम ! तदा ।१४।

केशवं पतितं दृष्ट्वा द्रोण: हर्षमुपागत: ।
क्रन्दन्ति कौरवा: सर्वे हा केशव हा केशव ।१५।

अर्थाः

१. पर्वतस्य (पाषाणस्य) उपरि रथः चलति । रथस्य चालकः सारथिः भूमौ तिष्ठति । रथः वायुवेगेन अर्थात् क्षिप्रं चलति । किन्तु एकमपि पदम् अग्रे न सरति । (कुरालचक्रम्)

२. अत्र अनेकानि बिलानि भवन्ति । अस्य प्रथमाक्षरं 'व' कारो भवति । एकस्य ऋषेः नाम बोधयति । सर्पाः सदैव अत्र निवसन्ति । एनं यः वेत्ति असौ नूनमेव विद्वान् भवति । (वल्मीकः)

३. अस्य एकमेव नेत्रं परन्तु अयं न काकः । बिले प्रविशति किन्तु सर्पो न भवति । कदाचित् क्षीणं भवति कदाचित् वृद्धिं प्राप्नोति परन्तु सागरो न भवति, चन्द्रोऽपि न भवति । (सूचीसूत्रम्)

४. अस्य अस्थीनि न सन्ति । अत्रापि मस्तकं नास्ति । बाहुद्वयमस्ति । किन्तु अङ्गुल्यः न सन्ति । पादद्वयं न वर्त्तते किन्तु कमपि जनं गाढम् आलिङ्गति स्वयमेव । (युतकम्)

५. एषा एका नारी । कदाचित् इमां पुरुषः जनयति कदाचित् च नारी । अस्याः शरीरं नास्ति । मुखं विना इयं शब्दं करोति । किन्तु जातमात्रेण नष्टा भवति । (छोटिका) फुट्की इति भाषायाम्

६. अर्धचन्द्रेण सह अयं युक्तो भवति । पुंलिङ्गे अस्य व्यवहारो भवति । अत्र नाम्नि चत्वारि अक्षराणि सन्ति । अस्य आद्यक्षरं 'क' कारो भवति । अन्ते 'ल'कार एव तिष्ठति । एनं यः जानाति सः विद्वान् भवति । (करतालः)

७. अस्य दन्ताः न सन्ति तथापि कदाचित् लघुपाषणानि लोष्ट्राणि च भक्षयति । अस्य प्राणाः न सन्ति । परन्तु बहुविधं शब्दं करोति । अनेकैः गुणैः अयं युक्तः । किन्तु अपरस्य पादेन सः चलति । अयं कः ? (उपानत्)

८. अस्य आद्यक्षरं 'न' कारो भवति । अन्त्याक्षरमपि 'न'कारः एव । एतत् मम अस्ति तव समीपे अपि अस्ति । यदि एतत् त्वं जानासि तर्हि कथय । (नयनम्)

९. वृक्षस्य अग्रे वसति । सः पक्षिराजः न भवति । तस्य त्रीणि नेत्राणि सन्ति परन्तु सः भगवान् शङ्करः न भवति । एतत् कदा त्वग्वस्त्रम् एव धरति परन्तु सन्न्यासी न भवति । अन्तः जलं तिष्ठति परन्तु मेघो न भवति घटोऽपि न भवति । (नारिकेलः)

१०. अस्य वर्णः श्यामः । आकृत्या वर्त्तुलाकारः । पुंलिंगे व्यवहारः । अत्र चत्वारि अक्षराणि सन्ति । 'श'कारः आद्यक्षरं भवति । 'म'कारः अन्ते राजते । इमं यः जानाति असौ अवश्यमेव पण्डितपदं प्राप्नोति । (शालग्रामः)

११. अस्याः मुखं कृष्णवर्णं भवति । शरीरस्य वर्णः शुभ्रः दृश्यते । सर्वदा पेटिकामध्ये निवसति । यदा पेटिकया सह अस्याः घर्षणं भवति सदा केवलम् अग्निं वमति । (अग्निशलाका)

१२. गवां पालकोऽयं परन्तु गोपालः (श्रीकृष्णः) न भवति । अयं त्रिशूलधारि- शङ्करं वहति परन्तु स्वयं शङ्करः न भवति । अस्य करे (पाणौ) चक्रमस्ति किन्तु भगवान् विष्णुः न भवति । एनं यो जानाति सः निश्चयेन पण्डितः एव भवति । (वृषभः)

१३. युधिष्ठिरस्य (हिमालयस्य) या पुत्री नकुलेन (शिवेन) विवाहं कृतवती देवेन (देवगणेन) सह सर्वदा पूजिता (अस्ति) सा कन्या (सर्वमङ्गला पार्वती) मे (मम कृते) वरदा (वरदात्री) भवतु । (पार्वती)

१४. हनुमता आरामः (अशोकवनम्) हतः, ततः सीता हर्षम् (आनन्दम्) उपागता (अनुभूतवती), तदा सर्वे राक्षसाः हा आराम ! हा ! आराम ! (इति कथयन्तः) रोदनं कुर्वन्ति (स्म)

१५. के (जले) शवं पतितं दृष्ट्वा द्रोणः (कृष्णकाकः) हर्षम् उपागतः (अनुभूतवान्) । सर्वे कौरवाः (शृगालाः) हा के (जले) शव के (जले) शव इति क्रन्दन्ति ।

अभ्यासः

1. निजभाषया अधोलिखितानां श्लोकानां वाक्यद्वयेन वाक्यत्रयेण वा अर्थं लिखत ।

(क) अनेकसुषीरं वाद्यं कान्तं च ऋषिसज्ञितम् ।
चक्रिणा च सदाराध्यं यो जानाति च पण्डितः ।।

(ख) अस्थि नास्ति शिरो नास्ति बाहुरस्ति निरङ्गुलिः ।
नास्ति पादद्वयं गाढमङ्गमालिङ्गति स्वयम् ।।

(ग) अर्धचन्द्रसमायुक्तं पुंनाम चतुराक्षरम् ।
ककारादि लकारान्तमिह जानाति पण्डितः ।।

(घ) युधिष्ठिरस्य या कन्या नकुलेन विवाहिता
पूजिता सहदेवेन सा कन्या वरदास्तु मे ।।

(ङ) श्यामं च वर्त्तुलाकारं पुंनाम चतुरक्षरम् ।
शकारादि मकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ।।

2. निजभाषया एकपदात्मकं / अतिसंक्षिप्तम् उत्तरं लिखत ।

(क) किं चक्रिणा सदाराध्यं भवति ?

(ख) का सा स्त्री देहविवर्जिता ?

(ग) का सहदेवेन पूजिता ?

(घ) किं त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी ?

(ङ) कृष्णमुखी का सा गौराङ्गी या सदा पेटिकावासिनी ?

(च) का अमुखी कुरुते शब्दम् ?

(छ) कः त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः ?

(ज) कस्य पादद्वयं नास्ति परं गाढमालिङ्गति ?

(झ) का वने याता वने च त्यक्ता ?

3. सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

साक्षरो न, यो जानाति, सदाराध्यम्, काकोऽयम्, चैव, नास्ति, बाहुरस्ति, गाढमालिङ्गति ।

4. सन्धिं कुरुत ।

बिभ्रत् + न, हर्षम् + उपागतः, चतुः + अक्षरम्, तव + अपि + अस्ति, मम + अपि + अस्ति । दन्तैः + हीनः । पदम् + एकम् । न + एव । रथः + याति । पर्वत + अग्रे ।

5. वाक्यानि रचयत ।

अपि, एव, एवम्, हि, सदा, यदि, तद्, कुरुते, स्वयम्, अस्ति ।

●●●